

УДК 930.1

Статус суб'єкта саціяльна-гістарычнага працэса ў філасофіі К. Маркса

Т. У. Чыжова, аспірантка*

Стаття посвящена проблеме социального субъекта, рассматриваемой с позиций классического марксизма. Проводится анализ раскрытых в трудах Карла Маркса представлений о капиталистическом обществе, в условиях которого происходит утрата человеком собственной субъектности, превращение его в объект воздействия внешних сил. Преодоление такого отчуждения Маркс видит в формировании новой коллективной субъективности – становлении пролетариата как универсального класса, носителя нового революционного сознания и коллективной идентичности.

The Status of the Subject in Social Historical Process: K.Marx's Philosophy

T. Chyzhova, Postgraduate Student

The article is devoted to the problem of social subject as it is represented in classical Marxism. The idea of capitalistic society developed in Karl Marx's papers is analyzed. In the capitalistic society people lose their subjectivity, turn into objects of the influence of external forces. According to Marx for overcoming of this estrangement it is necessary to form a new collective subjectivity. It is the formation of proletariat as a universal class with a new revolutionary consciousness and collective identity.

Актуальнасць праблемы саціяльнага суб'єкта не губляе сваёй надзённасці і сёння, ва ўмовах абвешчанага ў XX ст. «смерці суб'єкта». Апошняя паўплывала на спосабы канцэптуалізацыі суб'єкта, суб'ектнасці як такой, але не выкрэсліла пытанне пра статус суб'єкта саціяльных працэсаў са спісу праблем самой чалавечай жыццядзейнасці (а таксама – праблем саціяльных навук, саціяльнай філасофіі). Пытанне пра тое, якія сілы, групы, асобы з'яўляюцца суб'ектамі саціяльнай дынамікі сучаснасці, нікуды не знікае. Засілле «ізмаў» (глабалізм, капіталізм, тэарызм, постіндустрыялізм, неалібералізм і г. д.), частку апісаных як бессуб'ектныя працэсы, стварае ілюзію, што пайменаваў новых саціяльных феноменаў дае нам магічную ўладу над імі, вытлумачае іх сутнасць. Насамрэч, яно яшчэ больш захінае неаднародную, дынамічную саціяльную рэальнасць, і без таго вельмі складаную для даследавання. Без спробы крытычнага аналізу саціяльных працэсаў – з мэтай знайсці іх заканамернасці, выкрыць барацьбу інтарэсаў, што стаяць за гэтымі гучнымі назвамі, – даследнік сучаснасці зможа адно толькі пасіўна фіксаваць разыграны перад яго вачыма п'есы, не спрабуючы нават зазірнуць за кулісы, каб пабачыць расклад роляў і сілаў у спектаклі сучаснасці.

Не страчвае і па сённяшні дзень сваёй актуальнасці праблема аб'ектывацыі безасабовых дзяржаўных і эканамічных структураў, узурпацыі суб'ектнасці бюракратычным апаратам, вынікам

чаго становіцца адчужэнне індывідаў ад саціяльных і палітычных працэсаў грамадства, грамадзянскай індывідуальнасці. На фоне вышэй-апісанага з неабходнасцю паўстае попыт на этыку саціяльнай адказнасці і яе ўсведамленне, дзеля чаго патрабуецца выпрацоўка новых формаў суб'ектнасці, індывідуальнай і калектыўнай ідэнтычнасці.

Марксісцкая філасофская традыцыя прапаноўвае нам сродкі для такога кшталту крытычнага аналізу і прапаноўвае варыянты праектаў саціяльнай суб'ектнасці, прычым, у шчыльнай сувязі тэорыі з саціяльна-палітычнай практыкай. Можна сцвярджаць, што Карл Маркс быў першым, хто востра паставіў праблему статусу саціяльнага суб'єкта ва ўмовах капіталістычнага індустрыяльнага грамадства, найперш – як праблему адчужэння чалавека ад прыроды, вытворчасці, інстытутаў капіталістычнай дзяржавы, самога сябе [1; 2]. Маркс, з аднаго боку, працягвае спробу мысляроў класічнай эпохі развязаць супярэчнасць паміж суб'ектам і аб'ектам. Але разам з тым, яго філасофія знамянуе сабой пераломны момант пераходу ад класічнай да некласічнай філасофіі. Бо само пытанне пра суб'ект і аб'ект Маркс перафармулёўвае і з праблемы метафізічнай пераўтварае ў праблему надзённую, жыццёвую, актуальную для яго эпохі. Адмаўляючыся разглядаць абстрактнага суб'єкта, як гэта было ўласціва класічнай філасофскай традыцыі, ён звяртаецца да канкрэтнага гістарычнага суб'єкта, як суб'єкта дзейснага, які ў працэсе практыкі робіць

* Навуковы кіраўнік – кандыдат філас. навук, дацэнт Ул. Ц. Новікаў

гісторыю, з'яўляючыся разам з тым прадуктам гісторыі. Фактычна, менавіта Маркс стварае паняцце аб сацыяльным суб'екце – не чыстым суб'екце пазнання, альбо абстрактным індывіду, але як жывым, прыналежным да пэўнага соцыуму, абумоўленым гістарычнымі акалічнасцямі суб'екце сацыяльна-гістарычным практыкі.

Гэтая традыцыя мае доўгую і багатую гісторыю. Адна толькі кантынентальная еўрапейская яе галіна налічвае дзясяткі выбітных прадстаўнікоў [3]. У гэтым артыкуле, рамкі якога не дазваляюць нам разабраць хаця б дзве-тры марксісцкія канцэпцыі, створаныя пасля Маркса, мы звернем увагу на вытокі гэтай магутнай сацыяльна-філасофскай плыні – звернемся непасрэдна да тэкстаў Карла Маркса, фактуючы ўвагу на праблеме суб'екта сацыяльна-гістарычнага працэсу. Такім чынам, мы раскроем для сябе з'яўшчыны патэнцыял, актуальнасць філасофіі Маркса, метадалагічныя вынаходніцтвы якога могуць дапамагчы нам разабрацца ў праблеме сацыяльнага суб'екта.

Трэба дадаць, што сёння, на фоне з'яўлення вялікай колькасці літаратуры неа- і постмарксісцкага кірунку, разам з тым усё настойлівей прамаўляецца заклік «назад да Маркса». Асабліва гэта тычыцца постсавецкага рэгіёну. Распад СССР, разбурэнне яго ідэалагічнай машыны прывялі да адкату ад марксізму ў форме рэзкага непрымання і адмаўлення яго філасофскай спыдчыны ўвогуле. На сённяшні дзень адбываецца новы рост цікавасці да класічнага марксізму (які і ў савецкія часы вывучаўся належным чынам далёка не ўсімі). Магчыма, сапраўды надыйшоў час чытаць Маркса [4].

Сацыяльным суб'ектам, пераўтваральнікам прыроды, стваральнікам грамадства у Маркса, выступае чалавек, зразуметы не як абстрактны індывід, які супрацьстаіць такому самаму абстрактнаму грамадству, не эгаістычны чалавек, адасоблены ад чалавечай сутнасці і супольнасці, але як род, чалавецтва ў пэўны гістарычны момант [1]. Індывід для Маркса ёсць грамадскай істотаю, бо «індывід і род не з'яўляюцца чымсці адрозным» [2]. Чалавек стварае сацыяльную рэальнасць, але яна паўстае перад ім ў выглядзе аб'ектыўнай пануючай рэчаіснасці, дадзенасці. Такім чынам, чалавек, адчужаючы сваю родавую сутнасць, губляе ўласную суб'ектыўнасць, ператвараецца з суб'екта-стваральніка ў аб'ект уздзеяння ў гульні знешніх сілаў – законаў капіталістычнай вытворчасці, якія задаюць аблічча капіталістычнага грамадства.

Разуменне сацыяльнага суб'екта адначасна як стваральніка і як вытворнага К. Маркс і Ф. Энгельс развіваюць і далей, у сваёй супольнай працы «Немецкая ідэалогія» (1845), дзе раскрываецца паняцце аб гістарычным матэрыялізме. Сваёй

задачай яны бачаць выяўленне сувязі грамадскай і палітычнай структуры з вытворчасцю, бо «грамадская структура і дзяржава ўвесь час узнікаюць з жыццёвага працэсу пэўных індывідаў – не такіх, якімі яны могуць падавацца ва ўласным альбо чужым уяўленні, але такіх, якія яны ў рэчаіснасці, то бок як яны дзейнічаюць, матэрыяльна ствараюць і, значыцца, як яны дзейсна праяўляюць сябе пры наяўнасці пэўных матэрыяльных, не залежных ад іх сваволі граніц, пераддадзенасцяў, умоваў» [5, с. 19].

І ў ранейшых працах: «Да крытыкі гегелеўскай філасофіі права», «Аб яўрэйскім пытанні», «Эканоміка-філасофскія рукапісы 1844 г.», і ў «Немецкай ідэалогіі», і надалей – Маркс увесь час нагадвае пра гэты свой тэарэтычны прыцэл – пра *канкрэтнасць* чалавека, індывіда, грамадскіх утварэнняў (як вынікаў дзейнасці гэтых індывідаў) [1, 2, 5, 6]. Канкрэтнасць азначае найперш – неад'емнасць матэрыяльных перадумоваў ад таго ці іншага гістарычнага тыпу чалавека, грамадства, дзяржавы. Ён неаднойчы крытыкуе спробы адрыву гістарычных з'яў ад іх канкрэтнага гістарычнага зместу, ператварэнне іх ў абстрактныя паняткі і гіпастазаванне ў выглядзе самастойных субстанцый (накшталт ідэяў дзяржавы і грамадзянскай супольнасці Гегеля, «чалавека» Фейербаха, атамізаванага індывіда палітэканомаў і г. д.). У пытанні аб эмансіпацыі, вызваленні, крытыкуючы змаганне левагегельянцаў «з фразамі пры дапамозе фраз», ён даводзіць, што сапраўднае вызваленне можа ажыццявіцца толькі ў рэчаіснасці, пры дапамозе наяўных сродкаў: «...ад рабства нельга пазбавіцца без паравой машыны і мюль-джэнні» [5, с. 21] Вызваленне, такім чынам – гістарычная справа, а не справа думкі.

Усе стасункі, у якія ўступаюць людзі (з прыродай, між сабой) – гэта грамадскія стасункі. Увогуле, згодна Марксу, няма такой сферы чалавечага жыцця, дзе б паводзіны, дзеянні чалавека не насілі грамадскі характар, а сам чалавек не выступаў у якасці грамадскай істоты (прадукту сацыяльных узаемадчынненняў), а як чалавек «сам па сабе». Такім чынам, Маркс фактычна атаесамляе сацыяльнасць і чалавечасць як такую. З аднаго боку, няма чалавека па-за сацыяльна-гістарычнымі ўмовамі, з іншага – сацыяльныя стасункі існуюць, бо ім папярэднічае існаванне канкрэтных індывідаў, якія цягам сваёй жыццядзейнасці з неабходнасцю ўступаюць ва ўзаемадчынненні. Трэба пазначыць, што ў сацыяльнай рэальнасці, згодна Марксу, усе формы узаемадзеяння, камунікацыі – усё ўзнікае як жыццёвая патрэба, неабходная для існавання людзей. Займаючыся вытворчасцю, чалавек уступае ў камунікацыю, стварае прадукты задавальнення сваіх патрэбаў, – і тым самым ства-

рае сябе як чалавека і эканамічнае, культурнае, палітычнае цела грамадства [7].

Вытворчымі дачыненнямі (падзел працы, прыватная ўласнасць на сродкі вытворчасці) вызначаецца класавая структура грамадства. Ва ўмовах капіталізму аджываюць старыя феадальныя саслоўі і застаюцца два класы – капіталістаў і пралетарыята. Адносіны між імі набываюць выразна антаганістычны характар. Менавіта клас прыгнечаных павінен у новых умовах стаць той сацыяльнай і палітычнай сілай, суб'ектам сацыяльнай рэвалюцыі, якая зруйнае капіталістычны лад, усталое дыктатуру пралетарыята, што ў будучыні мусіць прывесці свет да камунізму – безкласавага грамадства, у якім сутнасць і існаванне чалавека супадуць, здымецца супярэчнасць між індывідуальным і родавым жыццём чалавека [2].

Падзел працы таксама носіць гістарычны характар, мае пэўныя стадыі развіцця. Яго вынікам становяцца разасабленне матэрыяльнай і духоўнай вытворчасці, няроўнае размеркаванне прадуктаў працы. Узровень падзелу працы вызначае узаемадачыненні індывідаў, іх дачыненне да матэрыялу і сродкаў вытворчасці. Такім чынам, узнікаюць сацыяльныя супярэчнасці між індывідамі. Таму кожная ступень развіцця падзелу працы з'яўляецца разам з тым пэўнай формай уласнасці. Маркс яшчэ больш радыкальна фармулюе думку: «Зрэшты, падзел працы і прыватная ўласнасць, гэта – тоесныя выразы: у адным выпадку гаворыцца пра стаўленне да дзейнасці тое ж самае, што ў іншым – пра стаўленне да прадукта дзейнасці» [5, с. 29]. На ўзроўні буржуазнага грамадства, якое характарызуецца буйной прамысловасцю, машынай вытворчасцю і шырокім падзелам працы, у выніку назапашвання капітала ўзнікае прыватная ўласнасць на самі сродкі вытворчасці.

Сярод наступстваў падзелу працы і панавання прыватнай капіталістычнай уласнасці можна вылучыць некалькі такіх, што непасрэдна тычацца ролі і статусу сацыяльнага суб'екта.

1. Разам з падзелам працы ўзнікае «супярэчнасць між інтарэсам асобнага індывіда, сям'і як і агульным інтарэсам ўсіх індывідаў, якія камунікуюць між сабой» [5, с. 29]. Так узнікае супярэчнасць паміж прыватным і агульным інтарэсам – інтарэсам грамадзянскай супольнасці і дзяржавы. Паколькі індывіды пераследуюць толькі свой асабісты інтарэс (які не супадае з агульным), гэты «агульны інтарэс» чужы, нецікавы ім. Агульны інтарэс у выглядзе дзяржавы прымае самастойную форму, адарваную ад сапраўдных – як асобных, так і сумесных – інтарэсаў, і разам з тым форму ілюзорнай супольнасці» [5, с. 30]. За гэтай ілюзорнасцю,

за ілюзорнай палітычнай барацьбой партый, плыняў, рухаў унутры дзяржавы, альбо барацьбой за палітычныя правы і свабоды хаваецца і вядзецца «сапраўдная барацьба розных класаў аднаго з адным» [5, с. 30].

2. Буйная прамысловасць з яе шырокамаштабным падзелам працы робіць універсальным прынцып свабоднай канкурэнцыі. Асаблівасцю працы ў буржуазным грамадстве з'яўляецца яе свабодны характар: кожны нібыта вольны абіраць сабе працу, увогуле выбіраць, працаваць альбо не – то бок, індывід (пралетар) з'яўляецца як бы ўласнікам сваёй працы і вольны прадаваць яе на рынку як тавар, канкуруючы з іншымі індывідамі. Вынікам такой канкурэнцыі становіцца ўзаемная ізаляцыя індывідаў. Прычым сярод пралетараў гэтае раз'яднанне прасочваецца яшчэ ў большай ступені, чым сярод буржуа. То бок, мы можам назіраць яшчэ адну праяву капіталістычнага соцыуму, як наступства падзелу працы і панавання прыватнай уласнасці – атамізацыю грамадства. У выніку адбываецца супрацьпастаўленне індывідуальнага і калектыўнага. Пераадоленне гэтай ізаляцыі і аб'яднанне індывідаў – доўгі і складаны працэс. «Таму праходзіць нямала часу, пакуль гэтыя індывіды здолеюць аб'яднацца, не кажучы ўжо аб тым, што для гэтага аб'яднання, – калі яму не наканавана застацца толькі мясцовым, – буйная прамысловасць павінна спярша стварыць неабходныя сродкі, а менавіта – буйныя прамысловыя гарады і танныя і хуткія сродкі камунікацыі. Таму толькі пасля доўгай барацьбы можна перамагчы ўсякую арганізаваную сілу, супрацьпастаўленую гэтым ізаляваным індывідам, якія жывуць ва ўмовах штодзённага узнаўлення гэтай ізаляванасці» [5, с. 59].

3. Вытворчыя сілы (як пэўны спосаб сумеснай дзейнасці) абумоўліваюць стан грамадства (вытворчыя стасункі). Падзел працы дэманструе нам, піша Маркс, – гэта прыклад таго, што «пакуль людзі знаходзяцца ў стыхійна арганізаваным грамадстве, існуе разрыў паміж прыватным і агульным інтарэсам, пакуль... падзел працы здзяйсняецца не добраахвотна, а стыхійна, – уласная дзея чалавека становіцца для яго чужой, супрацьстаялай яму сілай, якая прыгнятае яго, замест таго каб ён панаваў над ёй» [8, с. 31–32]. Вытворчая сіла, альбо сацыяльная сіла, як яе называе К. Маркс, якая ўзнікае стыхійна (не свядома, не на падставе добраахвотнага пагаднення індывідаў) ў сумеснай дзейнасці розных індывідаў (ва ўмовах стыхійнага падзелу працы). І таму гэтая сацыяльная сіла уяўляецца ім «не як іх уласная аб'яднаная сіла, а як нейкая чужая ўлада па-за імі, аб паходжанні і тэндэнцыях развіцця якой яны

нічога не ведаюць» [5, С. 31]. Вытворчыя сілы, якія з'яўляюцца па сутнасці сваёй сапраўднымі, дзейнымі сіламі людзей, выступаюць тут як нешта адасобленае ад індывідаў. Прычына, згодна Марксу, палягае ў тым, што індывіды адасоблены адзін ад аднаго, супрацьстаяць адно адному. У той час як гэтая сацыяльная альбо вытворчая сіла становіцца дзейнай агульнай сілай толькі ў працэсе ўзаемадзеяння, камунікацыі і ўзаемазвязі паміж індывідаў.

Пераўтварэнне асабістых сіл, стасункаў людзей у сілы і стасункі рэчавыя ўзнікае дзякуючы падзелу працы і не можа быць наўпрост знішчана праз знішчэнне аднаго толькі ўяўлення аб ім. Толькі шляхам новага падпарадкавання сабе гэтых рэчавых сілаў і знішчэння падзелу працы можа быць знішчаны такі стан чалавецтва. І, што вельмі для нас істотна – гэта можна ажыццявіць толькі калектыўным дзеяннем: «Толькі ў калектыве існуюць для кожнага індывіда сродкі, якія даюць яму магчымасць усебаковага развіцця сваіх задаткаў, і, такім чынам, толькі ў калектыве магчыма асабістая свабода» [5, с. 61]. Дагэтуль, заўважае далей Маркс, існавалі адно толькі «сурагаты калектыўнасці» (у дзяржаве напрыклад), дзе асабістая свабода была прывілеем індывідаў паноўнага класа. Такого кшталту несапраўдная, уяўная калектыўнасць, супрацьпастаўляла сябе індывідам як нешта самастойнае. Больш за тое, гэтая калектыўнасць трымалася на аб'яднанні аднаго класа супраць іншага і таму для падпарадкаванага класу становілася не толькі ілюзорнай калектыўнасцю, але і кайданамі. «Ва ўмовах сапраўднай калектыўнасці індывіды ў сваёй асацыяцыі і пасродкам яе здабываюць разам з тым і свабоду» [5, с. 61].

Неабходна, каб гэтае адчужэнне ператварыла большасць людзей у цалкам пазбаўленых уласнасці. Прысваенне сукупнасці вытворчых сілаў гэтымі індывідамі павінна насіць універсальны характар. Усе папярэднія рэвалюцыйныя прысваенні, піша Маркс, былі абмежаваныя. Захоп прыладаў вытворчасці, якія становіліся ўласнасцю тых індывідаў, не прыводзіў да радыкальных сацыяльных пераўтварэнняў. Яны заставаліся падпарадкаванымі сістэме падзелу працы і ўласнай прыладзе вытворчасці. Толькі пралетарыі, пазбаўленыя ўсяго, нават уласнай самадзейнасці (бо праца ператварылася адно ў сродак выжывання) здольныя стаць такім «універсальным класам», сусветна гістарычным утварэннем, пазбаўленым мясцовай абмежаванасці.

Асабліва роля пралетарыату як класу (і адрозненне сусветнай сацыялістычнай рэвалюцыі ад тых, што дагэтуль адбываліся ў гісторыі,) палягае ў тым, што яго эмансіпацыя – гэта вызваленне чалавецтва

ўвогуле. Яго класавы інтарэс у такім выпадку – гэта універсальны інтарэс усяго чалавецтва. Ад яго зыходзіць усведамленне неабходнасці карэннай рэвалюцыі, камуністычнай свядомасць, якія тым не менш могуць утварыцца і ў асяродку іншых класаў – тых, хто разумее палажэнне рабочага класу [8].

Развіццё ідэй аб пралетарыяце як рэвалюцыйным суб'екце – калектыўным суб'екце новага тыпу атрымала працяг у працах Ул. Леніна і Д. Лукача. Вялікую ролю ў ажыццяўленні сусветнай пралетарскай рэвалюцыі і разам з ёй – эмансіпацыі чалавецтва, Лукач надае класавай свядомасці пралетарыята. Увогуле, такі суб'ектыўны чыннік, як свядомасць, «свядомая воля пралетарыята» адыгрываюць далёка не апошнюю ролю ў гэтым працэсе. Хаця пралетарыят і мусіць зыходзіць з пэўных перадумоваў дадзенай сітуацыі, гістарычнага моманту, тым не менш, калі наступае момант «уступлення ў валадарства свабоды», калі настае канчатковы крызіс капіталізму, то лёс рэвалюцыі і ўсяго чалавецтва будзе залежаць ад класавага самаўсведамлення пралетарыята (і яго тэарэтычна-ідэалагічнай узброенасці), які павінен адчуць гэты адказны гістарычны момант і быць гатовы дзейнічаць адпаведным яму чынам [9].

Акрамя таго, што гэты сацыяльны суб'ект новага тыпу з'яўляецца актыўным удзельнікам, галоўнай дзеючай асобай у працэсах глыбокіх сацыяльных трансфармацый, якія выводзяць грамадства на новы гістарычны віток развіцця, сам ён, як удзельнік гэтых працэсаў («рэвалюцыйнай практыкі»), трансфармуецца: «Як для масавага спараджэння гэтай камуністычнай свядомасці, так і для дасягнення самой мэты неабходна масавая змена людзей, якая магчыма толькі ў практычным руху, у рэвалюцыі; такім чынам, рэвалюцыя неабходная не толькі таму, што ніякім іншым спосабам немагчыма зрынуць паноўны клас, але і таму, што звязваючы клас толькі ў рэвалюцыі можа скінуць з сябе ўсю старую брыдоту і стаць здольным стварыць новую аснову грамадства» [5, с. 36]. Мы маем «катарсічны» эффект рэвалюцыі, якая змяняе не толькі ўстоі грамадства, але саму чалавечую сутнасць. Гэты момант у Маркса атрымаў сваю падрабязную распрацоўку дзякуючы А. Грамшы. У «Турэмных сшытках» ён распрацоўвае філасофію практыкі, філасофскую антрапалогію, панятак аб рэвалюцыйнай партыі як «калектыўным інтэлігенце», сацыяльным суб'екце гісторыі. Панятак «катарсісу» тлумачыцца ім як гістарычны працэс фармавання чалавека праз рэвалюцыйную практыку, пераход эгаістычнага эканамічнага чалавека да этыкі і палітыкі адказнага суб'екта [10].

У заходнім марксізме традыцыйна вылучаюць «ранняга» і «позняга» Маркса. Адпаведна, пер-

шы («гуманістычны» Маркс) зыходзіць з суб'екта як стваральніка, вытворцы матэрыяльнага базісу грамадства і яго духоўнай надбудовы – суб'ект (індывідуальны) выступае як актыўная пераўтваральная сацыяльная сіла. Другі жа Маркс (перыяду ад «Капіталу» і пазней) – аб'ектывіст, дэтэрменіст, які выводзіць сацыяльнага суб'екта з сацыяльнай (вытворчай) структуры, альбо ўвогуле абмінае тэму суб'екта, пакідае яго па-за ўвагай, надаючы першасную ролю аб'ектыўным умовам існавання чалавецтва і няўмольным законам капіталістычнага грамадства (якія па сваёй сутнасці дзейнічаюць з такой самай неабходнасцю і няўхіснасцю як законы прыроды, не пакідаючы месца свабоднаму дзеянню, чалавечай волі і чалавечай свабодзе).

Але такая пазіцыя прымаецца далёка не ўсімі, у тым ліку заходнімі даследнікамі. У савецкай жа філасофіі слушнасьць такога супрацьпастаўлення заўжды аспрэчвалася. «Капітал» супрацьпастаўляецца раннім працам Маркса, у якіх... у адрозненне ад позніх працаў стаялі ў цэнтры чалавек і чалавечая актыўнасць. Пазней, асабліва ў «Капітале», сцвярджаюць яны, ... чалавек і яго актыўная дзейнасць былі адсунутыя ў ценю і іх месца заняла прычынная сувязь з'яваў. Апошняя абумоўлівае натуральны гістарычны, незалежны ад волі людзей характар развіцця, так што чалавецтву застаецца толькі сузіраць гэты аб'ектыўны працэс і чакаць, калі самі сабой наступяць перамены» [11, с. 169]. Маркс падкрэслівае ў «Капітале» ролю суб'екта гістарычнай дзейнасці, яго «адказнасці, ініцыятывы ва ўмовах сацыялістычнага грамадства, калі людзі пачынаюць самі кантраляваць працэсы эканамічнага ды іншага развіцця» [11, с. 172].

Раскрыццё аб'ектыўных заканамернасцей капіталістычнага грамадства, логікі капіталу Марксам у яго самай фундаментальнай працы сапраўды не сведчыць аб элімінацыі ім сацыяльнага суб'екта з гістарычнага працэсу. Якраз рацыянальнае, навуковае «расчароўванне» (выкарыстоўваючы вядомы выраз Макса Вебера) таямніцы тавараў і грошай – дэманструе, як карысная чалавечая праца («сутнасныя сілы чалавека») пераўтвараецца ў абстрактны працоўны час, а спажывальная вартасць створанай рэчы ва ўмовах капіталістычнага рынку абарачаецца менавай вартасцю тавару і набывае форму цаны, і такім чынам абсалютна ўсё ў капіталістычным грамадстве становіцца таварам і мае абстрактнае колькаснае вымярэнне.

Маркс выкрывае тайну ілюзіі таварнага фетышызму. У паўсядзённай свядомасці абарачэнне тавараў і грошай выглядае самастойным працэсам – тое, што яшчэ класікі палітэканоміі акрэслілі як «законы рынку». Рынак выступае ў іх ак абстрактны, сама-

стойны працэс, самарэгуляваная сістэма (прынцып «нябачнай рукі» А. Сміта), незалежная ад індывідаў. Больш за тое, рынкавыя законы распаўсюджваюцца на грамадства ў цэлым і такім чынам – пануюць па-над чалавекам, чалавечымі стасункамі, дыкуюць грамадству сваю логіку развіцця.

Тэорыя вартасці дазволіла Марксу выкрыць містыфікацыю таварнага фетышызму – адасобіць уласцівасць рэчы быць таварам ад самой рэчы і прадэманстраваць, што тавар з'яўляецца не прадуктам вытворчасці, але вынікам канкрэтнай сістэмы сацыяльных стасункаў, у рамках якой праходзіць працэс вытворчасці [12, с. 64]. Такім чынам, Маркс выкрыў за адносінамі між рэчамі стасункі людзей, паказаў, што за такімі нібыта самастойнымі з'явамі як тавар, грошы, рынак, якія ва ўмовах капіталістычнага грамадства прэтэндуюць на статус самастойнай (і адзінай) рэальнасці, стаяць «сутнасныя сілы чалавека», дзейнасць, жыцці людзей. У раздзелах «Капіталу», прысвечаных абсалютнай і адноснай дадатковай вартасці, заробтнай плаце дэманструецца эксплуатацыйны характар капіталістычнай вытворчасці, раскрываецца сутнасць узаемастасункаў між рабочым і буржуа, тлумачыцца антаганістычны характар гэтых стасункаў [12].

Пазней Лукач таксама падкрэсліваў, што прынцып рацыяналізацыі ў капіталістычным грамадстве, арыентаваны на «калькуляцыю», на «калькуляванасць», вядзе да рашучых зменаў, што адбываюцца як у суб'екце, так і аб'екце эканамічнага працэса. Лукач раскрывае абесчалавечвалы характар таварных адносін і паказвае далей, чаму структура таварных адносін ёсць правобразам усіх формаў прадметнасці і ўсіх адпаведных ім формаў суб'ектыўнасці ў буржуазным грамадстве, і як лёс рабочага класу набывае характар універсальнасці [9].

У філасофскіх, эканамічных і палітычных працах К. Маркса мы можам знайсці шмат карысных для нашага аналізу статусу сацыяльнага суб'екта момантаў. Найперш, гэта паслядоўна распрацаванае Марксам матэрыялістычнае разуменне гісторыі. Менавіта дзякуючы яму гістарычнасць формаў узаемадзеяння людзей (альбо вытворчых, грамадскіх стасункаў) і афармленне гэтага ўзаемадзеяння ў выглядзе палітычных і прававых інстытутаў становіцца не проста дэклараванай, але моцна аргументаванай. Такім чынам, мы маем магчымасць выкарыстоўваць гэты прынцып і пры разглядзе сучасных нам палітычна-прававых утварэнняў.

Сацыяльныя суб'екты, якімі цягам гісторыі могуць выступаць самыя розныя аб'яднанні людзей (і ў тым ліку могуць прымаць формы ілюзорных калектыўных суб'ектнасцяў) ці асобныя індывіды – таксама носяць гістарычны характар і набываюць канкрэтны змест, толькі ў пэўных матэрыяльных

умовах сваёй эпохі. Маркс ажыццявіў дыялектычнае зняццё суб'ект-аб'ектнай дыхатаміі: суб'ект, зразуметы як сацыяльнае утварэнне, прадукт сваёй эпохі, не страчвае пры гэтым сваёй актыўнай пераўтваральнай ролі.

Класавы характар усіх тыпаў грамадскіх стасункаў таксама не губляе свайго значэння ў наш час. Дэталёвае апісанне станаўлення пралетарыята як асаблівага, універсальнага класа (яксна новага ў гісторыі сацыяльнага суб'екта), які мусіць быць ініцыятарам сусветнай рэвалюцыі, што прывядзе ў выніку да трансфармацыі самога гэтага сацыяльнага суб'екта – адно з самых каштоўных у нашым выпадку адкрыццяў Маркса. Тут дэманструецца, як паступова, з развіццём матэрыяльных вытворчых сіл грамадства, адбываецца разлажэнне ілюзорных калектыўных ідэнтычнасцей («сурагатаў калектыўнасці»), якія супрацьстаяць масе прыгнечаных індывідаў, бо насамрэч з'яўляюцца выразнікамі не «ўсеагульнага інтарэсу», але інтарэсу паноўных класаў. Прыгнечаныя індывіды, калі губляюць апошняе, што ў іх ёсць (адчужаюць саміх сябе), становяцца ў сацыяльную пазіцыю без пазіцыі (бо апынаюцца тым самым па-за грамадствам), што пераўтварае іх у асаблівы універсальны клас, вызваленне якога – гэта вызваленне ўсяго чалавецтва і пераход яго ў новую стадыю развіцця. Яшчэ адзін вельмі цікавы і карысны аспект гэтага апісання – раскрыццё працэсу станаўлення суб'ектнасці прыгнечаных групаў. Гэтая тэма атрымала пазней сваё развіццё ў посткаланіяльных і гендэрных даследаваннях. Ідэі Маркса набылі свой працяг у шматлікіх адгалінаваннях марксізму, неамарксізму, постмарксізму, у прыгнечаных посткаланіяльных і ген-

дэрных штудыях, у самых розных сацыялагічных тэорыях. Ідэя сацыяльнага суб'екта ў марксізме таксама развілася пазнейшымі тэарэтыкамі: марксістамі-практыкамі нахшталт Леніна, Лукача, Грамшы, прадстаўнікамі франкфурцкай школы (радыкальная суб'ектыўнасць Г. Маркузэ, камунікатыўны суб'ект Ю. Хабермаса), у канцэпцыях агентаў практыкі П. Бурдзье і Э. Гідэнса, у структуралісцкіх версіях марксізма, у постмарксізме Э. Лакло (дэцэнтраваны суб'ект), А. Негры (ідэі Імерыі і Мностваў) і г. д.

Список цитированных источников

1. *Маркс, К.* К критике гегелевской философии права / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – М., 1975. – Т. 1.
2. *Маркс, К.* Экономико-философские рукописи 1844 года / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – М., 1975. – Т. 42.
3. *Андерсон, П.* Размышления о западном марксизме / П. Андерсон. – М., 1991.
4. *Баллаев, А. Б.* Читая Маркса: историко-философские очерки / А. Б. Баллаев. – М., 2004.
5. *Маркс, К.* Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1988.
6. *Маркс, К.* К еврейскому вопросу / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – М., 1975. – Т. 1.
7. *Маркс, К.* Письмо П. В. Анненкову 28 декабря 1846 г. / К. Маркс К., Ф. Энгельс // Соч. – М., 1975. – Т. 27.
8. *Маркс, К.* Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – М., 1975. Т. 4.
9. *Лукач, Г.* История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике / Г. Лукач. – М., Логос-Альтера, 2003.
10. *Грамши, А.* Тюремные тетради в трех частях / А. Грамши. – М., 1991.
11. «Капитал» Маркса: философия и современность. – М., 1968.
12. *Маркс, К.* Капітал / К. Маркс. – Мінск, 1952. – Т. 1.

Дата поступления статьи в редакцию: 11.11.2007 г